

Xanım Rafiq qızı Quliyeva
Bakı Dövlət Sosial-iqtisadi kolleci

FELDƏN FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *fel, təsirsiz fellər, təsirli fellər, şəkilçilər, dilçilik*

Key words: *productive verbs, unproductive verbs, suffixes.*

Ключевые слова: *Глагол, продуктивные глаголы, непродуктивные глаголы, суффиксы, лингвистика, linguistics.*

Müasir Azərbaycan dilində gedən proseslərin izlənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran ən aktual vəzifələrdəndir. Ayrı-ayrı tədqiqat və monoqrafiyalarda düzəltmə fel məsələsi türkoloqlar və dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır, lakin indiyədək bu məsələ ilə bağlı yekdil rəyə gəlinməmişdir. Bəzi dilçilik əsərlərində düzəltmə fellərin fellərdən əmələ gələ bilməsi də göstərilir. Belə düzəltmə fellərə felin növ, təsirlilik, tərz şəkilçiləri ilə işlənən fellər də aid edilir. Əslində qrammatik məna deyəndə bu qrammatik mənəni ifadə edən şəkilçilər nəzərdə tutulur. Dilçilik ədəbiyyatlarında növ kateqoriyasının çox vaxt qrammatik kateqoriya kimi təqdim edilməsi də bu tip şəkilçilərin qrammatik, yoxsa leksik olmasını müəyyənləşdirməyə təsir göstərir.

Azərbaycan dilindəki birhecalı fellərin hamısı türk mənşəlidir və bunların koarasında başqa dillərdən alınma söz yoxdur. Nəinki fellər, hətta feldüzəldən şəkilçilərin içərisində də alınma olanına rast gəlinmir, bunların da hamısı Azərbaycan dilini özünəməxsus şəkilçiləridir. Düzəltmə fellərdə sözün kökü və ya əsası alınma söz ola bilər, çünki alınma sözlərdən də fel düzəldilir (məktublaşmaq, təəccüblənmək və s.).

Fel düzəldən şəkilçilər qoşulduqları söz köklərinə görə iki qrupda birləşir:

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər; fellərdən fel düzəldən şəkilçilər. Ad və feldən fel düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayrılır.

Növ şəkilçisinin leksik, yaxud qrammatik şəkilçi kimi aydınlaşdırılmasında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif mövqelər özünü göstərir. 1960 – cı il Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” ndə deyir ki, növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyildir və yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir. Məsələn, yazmaq, yazışmaq, yazdırmaq felləri bir – birindən fərqli yeni lüğəti mənalara malik deyildir. Bu fellər eyni sözün müxtəlif formalarıdır. (5,109). Zənnimizcə, qrammatik kateqoriyanı formalaşdırən bu şəkilçilər (növləşdiricilər) bir sözün müxtəlif formalara salınmasına (məsələn, yaz, yazıl, yazdır) xidmət etməsinə görə qrammatik, yeni mənalar yaratmağa xidmət etməsinə görə (sevmək – sevinmək, toxumaq – toxunmaq, çəkmək – çəkinmək, əkmək – əkilmək, yanmaq – yanımaq, çırpmaq – çırpınmaq, demək – deyinmək, döymək – döyünmək, keçmək – keçinmək və s.) leksik hesab edilməlidir. Növ şəkilçiləri qrammatik – leksik şəkilçilər adlandırıla bilər. Fellər digər nitq hissələrinə nisbətən özünə məxsus əlamətlərlə fərqlənən kateqoriya olduğundan feldən fel düzəltmə prosesi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu əks etdirən qrammatikalarda feldən fel düzəldən şəkilçilər az məhsuldar sayılır.

S.Cəfərov qeyd edir ki, feldən düzələn fellər digər nitq hissələrindən fərqli olaraq yeni məfumu ifadə etməklə yanaşı, onda eyni zamanda müəyyən bir qrammatik mənənin əmələ gəlməsinə də səbəb olur. Məsələn, düzmək sözündən düzəlmək sözü nəinki hərəkətin başqa növünü əmələ gətirir, eyni zamanda təsirli feli təsirsiz hala salır. *Düzmək* sözündə hərəkət məlum bir subyekt tərəfindən icra olunursa, *düzümək* felində başqa naməlum subyekt tərəfindən icra olunur. Buna əsasən S.Cəfərov feldən fel düzəldən şəkilçiləri iki qismə ayırır: fellərdə obyekt və subyektə münasibət mənası əmələ gətirən şəkilçilər; fellərdən zamanla əlaqədar tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər. (4,165).

Feldən fel düzəldən məhsuldar şəkilçilər - birinci qrupa mənsub olan şəkilçilər məhsuldar şəkilçilərdir. Lakin bu qrupa mənsub olan şəkilçilərin bu və ya digər növünün qeyri – məhsuldar variantlarına da təsadüf edilir.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi fellərə artırılaraq təsirsiz fel düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə təqlidi sözlərdən əmələ gələn fellər də təsirsiz olur. Bütün türk dillərində işlənən bu şəkilçi daha çox leksikliyə doğru meyl göstərir və substantivləşmə prosesinə məruz qalır. Məsələn: a) kəndin aşağı tərəfində itlər hürüşdü, çataçat güllə açıldı.

b) Gecədən xeyli keçmiş itlər hürüşdü.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinə malik fellər düzəldir:

I – Təsirli fellərə əlavə edilərək, hərəkətin iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı icrasını bildirən təsirsiz fellər düzəldir; görüşmək, vuruşmaq, yazışmaq və s.

Məsələn: a) Qızlar ancaq arx kənarında, quyu başında görüşürdülər.

b) İmran kiminlə vuruşduğunu hələ də bilmirdi.

II – Bəzi təsirli fellərə əlavə edilərək, bir növ subyekt hərəkəti öz – özlüyündə icra etdiyini bildirən təsirsiz fellər düzəldir; qarışmaq, qırışmaq, çalışmaq və s. Məsələn: a) Uşaqların səsi bir – birinə qarışardı. b) Nəsimi dayının üzü qırışmışdı.

III – Təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkətin eyni iki və daha artıq subyekt tərəfindən birgə icrasını bildirən təsirsiz fellər düzəldir; hürüşmək, mələşmək, qaçışmaq, gülüşmək, sürü(mək) – sürüş(mək), çal(maq) – çalış(maq) və s.

Məsələn: a) Bir anlıq bu şəhərləri, çayları, gölləri, ümumiyyətlə, bu ərazini təsəvvüründə canlandırmağa çalışdı. b) Çiyinlərində kətmən qızlar gülüşür, arabir də zarafat edib edib bir – birini qovurdular.

IV – Bir sıra təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkətin subyektə aid olduğunu bildirən təsirsiz fellər düzəldir; qızışmaq, yetişmək, ötüşmək, girişmək və s. Məsələn: O, darısqal cığırla daş – qayaya dəyə – dəyə qızışdı, gedə – gedə tüstüləndi, yandı, alovlandı, axır ki, Ziyarət dağına çatdı. b) Taqsır özündə oldu bala, qızışdı, binəvaları yerindən – yurdundan didərgin saldın.

Bəzi dilçilər bu şəkilçinin həm qarammatik, həm sözdüzəldici hesab etməyin düzgün olmadığını bildirir və bu şəkilçini qismən sözdüzəldici adlandırmağı daha münasib sayırlar (2,358).

Feldən fel düzəldən şəkilçilər arasında məhsuldarlığına görə ən çox işlənən şəkilçi –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisidir. İcra növün şəkilçisi olan bu şəkilçi bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında feldən fel düzəldən sözdüzəldici şəkilçi kimi verilir, bəzilərində isə bu şəkilçi ilə işlənən fellərin düzəltmə olmadığı göstərilir. –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi yalnız samitlə bitən fellərə əlavə edilir. Bu şəkilçi təsirli və təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir. Müasir dilimizdə –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı mənalı fellər düzəlir;

a) təsirsiz fellərə əlavə edilərək hərəkəti bilavasitə subyektlə bağlayan təsirli fellər düzəldir; gəzdirmək, yağdırmaq, öldürmək, güldürmək, tələsdirmək, çatdırmaq və s. Az məhsuldar olan – it, -it, -ut, -üt şəkilçisi samitlə bitən təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir və –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisinin bir variantıdır. Məsələn, ax(maq)-axıt(maq), hürk(mək)-hürküt(mək), sars(maq)- sarsıt(maq), qorx(maq) – qorxut(maq) və s.

Sonu *r* samiti ilə bitən təsirli fellərin bəzində –t şəkilçisi hərəkətin icarsı üçün vasitə tələb etmək mənasını əmələ gətirmir, felin təsir qüvvəsini artırır; qopar (maq) – qopart (maq), dəbər (mək) – dəbərt (mək) və s.

Dilimizdə –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçilərindən sonra –t və ya əksinə artırıldıqda, sadəcə təsirli olmuş fellərdən hərəkətin icrası üçün vasitə tələb edən və vasitə tələb edən fellərdən bir sıra vasitə tələb edən fellər düzəldilir; tikdirt(mək) – tikdirtir(mək), gətirt(mək) – gətirtir(mək), kəsdir(mək) – kəsdir(mək) və s.

Az məhsuldar olan –dar, -dər, -tar şəkilçisi təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir. –dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisinin ilk variantı olan bu şəkilçi öz varlığını bəzi fellərdə mühafizə edərək az məhsuldar bir xarakter almışdır: qon(maq) – qondar(maq), dön(mək)-döndər(mək), ax(maq)-axtar(maq) və s.

Qayıdış növün şəkilçisi olan –ıl, -il, -ul, -ül feldən fel düzəldən şəkilçilər sırasında verilir. Bəzi dilçilər bu şəkilçini formadüzəldici şəkilçilər sırasında verir, bəziləri düzəltmə, bəziləri isə bu şəkilçini qismən sözdüzəldici hesab edirlər. –ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi hesab edənlər bunu onunla əlaqələndirirlər ki, “bu şəkilçi yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir, yalnız müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya məxsus mənalı ifadə edən söz formaları düzəldir. Buna görə də bu şəkilçini formadüzəldici adlandırmaq düzgün olar”.

Bu şəkilçi *qılmaq* köməkçi felindən törəyib. Qılmaq feli təsirli fel olduğundan təsirli fellərə əlavə edildikdə təsirsiz fellər düzəldir. Ona görə də ondan törəmiş –ıl, -il, -ul, -ül şəkilçisi əsasən təsirli fellərdən təsirsiz fellər düzəldir. S.Cəfərov –ıl, -il, -ul, -ül və –ın, -in, -un, -ün şəkilçilərinin eyni semantik xüsusiyyət daşımasına əsaslanaraq bunların bir mənşədən törəndiyini göstərir.

Feldən fel düzəldən şəkilçilərin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda çox az məlumat verilmişdir. Bu şəkilçilərdən daha çox –ıl, -il, -ul, -ül və onunla əlaqədar olan –ın, -in, -un, -ün şəkilçiləri haqqında mülahizələrə rast gəlinir. –ıl şəkilçisinin bütün məna xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən –ın şəkilçisi yalnız söz köklərinin son samitindən asılı olaraq bir – birlərini əvəz etdiyi üçün onun bir variantı hesab edilir.

Müasir dilimizdə hər iki şəkilçinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilimizdə –ın, -in, -un, -ün şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı mənalı fellər düzəldilir:

I – Ən çox I samiti ilə bitən təsirli fellərə əlavə edilərək müstəqil şəkildə subyektə bağlanmayan təsirsiz fellər düzəldir: alın (maq), silin (mək), bölün (mək) və s.

II – I samitindən başqa samit və saitlə bitən bəzi təsirli əlavə edilərək, hərəkətin icrası üçün ya subyektin özü və ya onun bir hissəsi obyekt ola bilən təsirsiz fellər düzəldir; çəkin (mək), geyin (mək), daran (maq), çırpın (maq) və s.

III – Bəzi təsirsiz fellərə əlavə edildikdə, subyekt, hərəkəti qismən mücərrəd bir şəkildə, qismən də özü – özlüyündə icra etdiyini bildirən təsirsiz fellər düzəldir. Bu təsirli fellərin təsirsizləşməsi nəticəsində baş verir; düşün (mək), gəzin (mək), sığın (maq) və s.

“A.N. Kononov qarşılıqlı növdən danışarkən göstərir ki, türk dilində -ış şəkilçisi bəzi hallarda feldə yeni növ mənası əmələ gətirmir, yalnız fel əsasının (kökünün) mənasını intensivlik, təkrarlıq, tez – tez olma və başqa çalarlıqlarla mürəkkəbləşdirir” (7,132).

Feldən fel düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər: Feldən fel düzəldən şəkilçilərin ikinci qrupuna daxil olan şəkilçilər qeyri – məhsuldar şəkilçilərdir. Bunun səbəbi isə türk dillərində tərz kateqoriyasının fel kökləri əsasında yaranması xüsusiyyətinin getdikcə öz əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində fel yaradıcılığının qeyri – məhsuldar formalarının tədricən sıxışdırılmasına təkan verən faktor kimi belə bir şərait olmuşdur ki, məhsuldar formalardan fərqli olaraq, bunlar Azərbaycan dilində nə formasına, nə də mənasına görə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər sistemi yaratmamışdır. İkinci qrupa mənsub olan şəkilçilər aşağıdakılardır.

“H.Mirzəyev qeyd edib ki, -imsə, -ümsə şəkilçiləri mürəkkəb yolla, -im, -üm və -sa, -sə göstəricilərinin birləşməsindən əmələ gəlib. İlk baxışda elə zənn etmək olar ki, bu şəkilçilərin birinci tərəfindəki –im və –üm hissələri eyni şəkilçinin müxtəlif variantlarıdır. –im və –üm şəkilçiləri başqa-başqa şəkilçilərdir. Belə ki, -imsə şəkilçisindəki –im hissəsi tarixən sözdəyişdirici, -ümsə şəkilçisindəki –üm isə sözdüzəldici şəkilçi olmuşdur” (6,215).

Azərbaycan dilində feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilərdən biri də -xa, -xala şəkilçisidir. Bu şəkilçi ilə düzələn fellər əsasən şivələrimizdə işlənir, az bir qismi isə ədəbi dilimizdə işlənir. – xa – xala şəkilçisi təsirli fellərə artırılır və yeni yaranan fellər də təsirli olaraq qalır: çalxa - çalxala, ovxa - ovxala, yayxa - yayxala və s.

Feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilər daha çox dialekt və şivələrimizin dilində işlənir. Nəzərdən keçirdiyimiz şəkilçilərə və onların artırıldığı fellərə təkcə Azərbaycan dilində deyil, türk dillərinin demək olar ki hamısında rast gəlmək mümkündür. Fel əsaslarından fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilər və onların derivatlarının təhlilinə dialektoloji tədqiqatlarda da müəyyən qədər yer ayrılışdır. Məlumdur ki, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində feldən fel düzəldən qeyri – məhsuldar şəkilçilərin müxtəlif allomorflarına rast gəlmək olar. Buna görə də dialekt və şivələrdən bəhs edən əsərlərdə həmin şəkilçi və onların törəmələrinin fonetik variantları, daşlaşmış formaları və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşri, 1979, 96 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 335 s.
3. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik – semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 192 s.
5. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 408 s.
6. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Elm, 2006, 505 s.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного мурецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1956, 570 стр.

Functional and semantical features of the verbs forming the suffixes

Summary

The verbs forming the suffixes have two types. To the first type refers active but to the second type refers passive verbs. If a group of verb-forming suffixes is used in living language and also in bellesletters, but the other suffixes are used a little or lost their using.

Some suffixes came archaic and they are used in uncommon words as a remainder, but the others are completely archaic and they are used only in dialects and sayings.

Функционально-семантические особенности суффиксов, образующих глаголы**Резюме**

Глаголы, образующие суффиксы бывают двух типов. К первым относятся продуктивные, а ко вторым - непродуктивные. Если группа глаголообразующих суффиксов существует живой речи, а также художественной литературе, то другие суффиксы употребляются мало или же в стадии утраты.

Некоторые суффиксы стали архаичными употребляются в редких словах как остаток, а другие являясь в полностью архаичными, и употребляются только в диалектах и говорах.

Rəyçi: dos. İ.Quliyeva